

FRANCESC FITÉ

LA SEU VELLA DE LLEIDA I LA INTRODUCCIÓ DE L'ARQUITECTURA GÒTICA A CATALUNYA¹

ABSTRACT

This study is trying to evidence how Gothic entered Catalonia in the XIII century, specially in the Seu Vella of Lleida. First only partially with the introduction of isolated elements that, essentially, did not alter the leading Romanesque, particularly the prompted arch and the cross vault; but on the last third of the XIII century, the gothic elements are well manifested leading to its total introduction in 1300.

I-INTRODUCCIÓ

La introducció de l'arquitectura gòtica a Catalunya, sorgida al nord de França, fruit d'un procés evolutiu fonamentat en l'ús de l'arc apuntat i la volta de creueria i, més tard, l'arc boterell, que tingué el seu coronament en l'obra de Suger de Sant Denis (1140), fou lenta i gradual i com a resultat d'un procés que podem definir de colonitzador, pel fet que els components esmentats, que propiciaren el canvi, ens arribaren a través de vies diferents, la més important i destacada ja historiogràfica-

1. Aquest text parteix de la conferència "Inicis de la l'arquitectura gòtica a Catalunya", llegida en el Curs d'Estiu de la Universitat de Lleida (Vielha, del 14 al 18 de juliol de 2003): *El Primer Gòtic a Catalunya i el context Peninsular*, coordinat per la Dra. Francesca Español i pel que signa aquestes ratlles. Tanmateix, el treball s'inscriu en el marc del projecte d'investigació "Producció artística y consumo en el mundo urbano catalán en época gòtica dentro del contexto europeo" (BHA2000-1037) finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia. Amb ell em vull afegir a aquest homenatge a la Dra. Arnall. El meu record entranyable va lligat a les seves magnífiques classes de paleografia en el vell seminari decimonònic de la plaça Universitat, on ens feia participar del seu entusiasme per la paleografia medieval.

ment, la del Císter, de forma semblant a com succeí en altres països, com Anglaterra, els dominis del Sacre Imperi o Itàlia².

Tot i així, aquesta penetració fou lenta i tardana davant d'un estil romànic molt arrelat al nostre país i que refluí en les darreres èpoques del segle XII, esdevenint al segle XIII un estil inercial però de pes. El gòtic ple, que eclosionà a l'Ile de France entorn al 1200, concretament a Chartres, no s'imposà plenament fins a finals del segle XIII, quan es difonia per Europa el denominat Gòtic Radiant, jugant en aquest sentit un paper molt important la monarquia catalanoaragonesa, que n'impulsà la introducció amb les empreses artístiques que emprengué, essent rei aleshores Jaume II el Just³.

El segle XIII, fou en el nostre país un època de prosperitat econòmica i política. La mort sobtada i tràgica de Pere el Catòlic a Muret (1213) canvià les directrius polítiques de la corona -fins aleshores centrades al Midi- vers el sud peninsular, i en aquest sentit el llarg govern de Jaume I fou determinant. Amb ell es conqueriren els territoris que haurien de conformar la Confederació catalanoaragonesa i s'inicià l'expansió mediterrània que continuà el seu fill Pere el Gran. Ens referim a les conquestes de Mallorca (1229), València (1238) i Sicília (1282) a les que cal afegir, ja en temps de Jaume II el Just, la de Sardenya (1322). Fou també l'època d'esplendor dels ordes militars -templers i hospitalers- i del Císter, institucions totes elles, com també les dels Premostratencs o Cartoixans, que s'havien instaurat al nostre país durant el segle XII, assolint, al XIII, el seu màxim poder⁴.

El paper de l'església seguia essent fonamental, participant sobretot en la tasca repobladora dels nous territoris lliurats del poder de l'Islam, a la Catalunya Nova, a Mallorca i a València. També en la lluita contra les heretgies, de forma destacada contra el catarisme, arrelat d'ençà del segle XII al Midi, alhora que empenia una reforma profunda, sobretot en el mon urbà, en el que sorgiren precisament al llarg del segle XIII les fundacions dels mendicants, especialment les dels franciscans i dominics, als que s'afegiren les dels Trinitaris i dels Mercedaris per fer front a aquesta labor i difondre a la vegada les directrius de la política reformista pontificia⁵.

2. Veure en aquest sentit SAUERLÄNDER, 1989; ERLANDE-BRANDENBURG, 1987; FRANKL, 2002.

3 Aquesta idea fou manifestada per ESPAÑOL, 1992, pàg. 217; també YARZA, 1997b, pàg. 47. En el cas concret de Catalunya la via de penetració fou la del Midi. Vegeu *La naissance et l'essor du gothique méridional au XIIIe siècle*, a *Cahiers de Fanjeaux*, 9, 1974.

4. Sobre aquestes qüestions introductòries vid. BATLLE, 1989, pàg. 255-438. La introducció del Císter a Catalunya es produí a través del Midi, vegeu *Les cisterciens de Languedoc (XIIIe-XIVe s.)*, a *Cahiers de Fanjeaux*, 21, 1986.

5. Vid. per exemple DALMASES-JOSE PITARCH, 1985, pàg. 13-22; WEBSTER, 2000; FUGUET, 1995; FUGUET-PLAZA, 1998; FUGUET, 2000; BANGO, 1998.

Un darrer aspecte a remarcar d'aquest marc doscentista, és el gran creixement i desenvolupament urbà, recolzat i impulsat per la monarquia de la Federació en la seva lluita per enfortir-se enfront de la noblesa, encara plenament feudal, a resultes del qual la burgesia anà prenent importància, fins arribar a crear una veritable oligarquia ciutadana contraposada al poder feudal ostentat per la noblesa. També interessa destacar el sorgiment de les municipalitats, o almenys la seva institucionalització⁶.

L'aparició d'una literatura en llengua vernacla, parella a una gradual laicització de la cultura i un interès creixent per les ciències, conduïren, per altra part, a la creació dels grans centres d'ensenyament per a laics, com els Estudis Generals, que a la Corona d'Aragó culminaren amb la instauració el 1300 de l'Estudi General de Lleida. Un moviment, per tant, que donà impuls al floriment de les ciències, com la filosofia, el dret, la medicina o la teologia. Figures de relleu com Ramon Llull, Sant Ramon de Penyafort o Arnau de Vilanova, exemplifiquen el que venim apuntant. En aquest panorama no podem defugir la fonamental aportació dels jueus i de l'islam, assentats en barris diferenciats de les nostres ciutats –els calls i aljames–, ni tampoc deixar de constatar els conflictes que començaren a sorgir entorn a aquestes comunitats, per motius econòmics i evidentment religiosos⁷. Malgrat tot, el mon rural, escenari de castells i monestirs, seguí posseint pes, amb un gran potencial econòmic i polític. El segle XIII, que es defineix a tota Europa com un segle d'equilibri, de floriment de les ciències experimentals i la lògica aristotèlica, en el que la ciutat anà ocupant un lloc cada cop més destacat, continuà marcat per l'herència feudal que va perviure a través de l'estament noble, amb molt poder, sobretot en el mon rural.

Donades aquestes premisses, apuntarem tot seguit els aspectes que considerem de més relleu en el procés evolutiu del romànic al gòtic, en el que pertoca al mon de l'arquitectura. Primerament cal que quedin clars dos conceptes, el de tardoromànic i el de protogòtic. El primer entès en relació al romànic últim que floreix vers el 1170-1180, conegut com estil 1200, que al nostre país té vigència de forma inercial fins les primeres dècades del segle XIV. El segon, que respon al que també es coneix al nord de França com a Primer Estil Gòtic, es refereix a la introducció gradual i de forma parcial d'elements gòtics, sobretot l'arc apuntat i la volta de creueria, en una arquitectura que en el fonamental segueix sent romànica⁸. Els tre-

6. Com a síntesi més recents es poden veure les de DALMASES, 1998, pàg. 117-169; ESPAÑOL, 2002, pàg. 263-281; a més FITÉ, 1996, pàg. 145-166 i pel que fa a les institucions municipals FONT RIUS, 1985.

7. Veure BATLLE, 1989, pàg. 83-112 i 155-178; *Actes*, 1991; MUTGE, 1992.

8. Per a molts investigadors actuals el terme "protogòtic" no resulta precís ni encertat, car sembla que es refereixi a un estadi previ a la plena eclosió del gòtic, quan de fet s'empra per referir-se a la introducció d'alguns elements gòtics que en cap cas, com veurem, arribaran a transformar l'arquitectura fonamentalment romànica en la que s'integren.

balls en aquest sentit de Lambert, Torres Balbás, Azcárate i els més recents de Carlos Valle, Isidro Bango i els seus deixebles, com Carmen Muñoz, han clarificat el panorama de la seva introducció en els distints àmbits hispans, en relació al Císter i altres ordes, com els premostratencs, o el mon de les catedrals, dins el panorama urbà, com Salamanca, Àvila, Zamora, Ciudad Rodrigo o la Col·legiata de Toro⁹. Un fenomen que s'ha analitzat sobretot en relació als primers estadis, corresponents a l'etapa inicial del darrer terç del segle XII i el primer del XIII¹⁰, quan es començà a experimentar sobre aquest tipus de volta, combinada amb l'arc apuntat que en el mon hispà es documenta el seu ús a partir de 1160 aproximadament¹¹.

II- LA INTRODUCCIÓ DE L'ARC APUNTAT I LA VOLTA DE CREUERIA

Cal assenyalar que la plena implantació de la volta de creueria cobrint grans espais, no s'imposà fins molt avançat el segle XIII, persistint les fàbriques i estructures romàniques sustentants que es varen haver d'adaptar al nou sistema de cobriment, sobretot els pilars de planta en creu, que passaren a compostos per tal de donar recolzament a tots els components de la volta, els nervis i els arcs formers i torals, sovint doblats. Les novetats al nostre país, com bé es sap, vingueren de la Borgonya i sobretot del sud-oest francès, fins arribar a parlar Elie Lambert d'un estil hispano-llenguadocià per les àrees catalana, navarresa, aragonesa i castellana, concepte que fou reprès i matisat per Torres Balbás, Azcárate i Bango¹². Les novetats evidentment primerament s'introduïren en els grans edificis, que imitarien posteriorment, amb més o menys fortuna, els de segon ordre o inclús més secundaris, sovint sense el domini tècnic ni la comprensió que aquest sistema suposava.

9. LAMBERT, 1977; TORRES BALBAS, 1952; AZCARATE, 1990; BANGO, 1985; Idem, 1992; Idem, 2000; MUÑOZ, 1987; VALLE, 1982, entre altres. Per San Vicente d'Àvila, RICO, 2002.

10. Fins el 1230 aproximadament.

11. BANGO, 1985, pàg. 148. L'arc apuntat possibilità el sorgiment igualment de la volta de canó apuntat que es difongué en el període objecte del nostre estudi.

12. El terme hispano-llenguadocià es troba igualment en revisió, entre altres motius, com ja apuntà en el seu dia Cirici, perquè autors com Enlart o Lambert feien derivar del Midi el model tipològic de temple –CIRICI, 1974, pàg. 15-18. A més, els trets diferenciadors es concreten bàsicament en les columnes geminades adossades a pilars o en les capçaleres amb absis en bateria i esglaiats, responen a una llarga tradició benedictina. Absis en bateria en els que destaca l'ús de trams presbiterals, davant del principal i les absidioles adjacents, que foren adoptats per qüestions funcionals de la litúrgia, en els grans temples catedralicis o abacials. Veure LAMBERT, 1977, pàg. 87-129; TORRES BALBAS, 1985a, pàg. 81-123; Idem, 1952, pàg. 12-48; AZCARATE, 1990, pàg. 11-34; BANGO, 1985, pàg. 409-436, 448-460 i 483-498.

Com es prou sabut, els elements definidors d'aquesta suposada escola, proposada sobretot per Lambert, foren les columnes geminades adossades en els fronts dels pilars compostos, amb columnes de menor espessor als angles; la utilització de capçaleres amb els absis semicirculars en bateria i gradació i l'ús de cimboris, combinat tot amb l'arc apuntat i les voltes de creueria. Per tant, amb un pes determinant del romànic, que seguí definint la fàbrica dels edificis, tot i que el nou sistema de coberta va permetre ampliar les obertures del claristori i flexibilitzar amb el temps els elements sustentats, que es veieren influïts, plàsticament, per l'estil 1200.

Abans de seguir voldríem fer un incís i exposar algunes consideracions entorn als orígens i implantació de la volta de creueria. Primerament volem apuntar que aquesta forma part del procés evolutiu de la volta d'aresta, de tal forma que s'ha vist el seu sorgiment més amb una finalitat estètica que funcional, amb l'objectiu de cobrir els perfils de les arestes dels plements, sempre difícils de fer-los casar, sobretot en aplicar-se els arcs torals apuntats¹³. El seu veritable ús implicava la construcció dels nervis mitjançant cintres de fusta, sobre els quals després es feien recolzar els plements. Un procés que es donà plenament a St. Denis. En origen la volta d'aresta estava formada per la intersecció de dues voltes de canó sobre una planta quadrada. En aquest procés els exemples més primerencs, com Bayeux (1070), suposaren solament la superposició de nervis creuats sobreposats a cúpules rebaixades, com ho destaca Torres Balbás ja en exemples hispano-musulmans¹⁴. Durham es considera el primer cas d'articulació de la volta d'aresta i nervis (1093); Moissac el primer exemple de combinació d'aquesta amb els arcs apuntats (1110-1125), així i tot sense que els nervis facin una veritable funció sustentant i amb una clau de volta molt incipient¹⁵. Hem de tenir present que l'ús de nervis creuats afegits a les voltes d'aresta, però ocults, ja els empraren els romans –criptonervis–, per l'avantatge que suposaven en la construcció de la volta d'aresta¹⁶. Deixant de banda si l'origen de la volta de creueria nasqué amb una finalitat únicament estètica, i si a Durham l'arquitecte ja la concebí amb funció sustentant, el cert és que aquest element incipient acabà capgirant el sistema romànic espacial, en obrir una via vers la fragmentació i la parcialitat típica del dinamisme gòtic. El romànic, amb un concepte de l'espai unitari i més estàtic es regeix, en tot cas, pel principi additiu. Resumint, quan aquest sistema assoleix un primer grau de maduresa és a St. Denis, en les obres empreses per l'abat Suger, als peus del temple de la seva abadia i a la capçalera, vers 1137-1140¹⁷.

13. Sobre aquestes qüestions vid. FRANKL, 2002, pàg. 73-88.

14. TORRES BALBAS, 1937, pàg. 267-268.

15. FRANKL, 2002, pàg. 90-113.

16. Idem, pàg. 74-75; veure també TORRES BALBAS, 1985b, pàg. 217-262.

17. FRANKL, 2002, pàg. 120-170, on partint de St. Denis analitza tot el Gòtic Primitiu o Primer Gòtic.

Tornant al fil del discurs, cal assenyalar que, com en la resta dels territoris hispans, en el nostre país aquestes novetats començaren a arribar cap a finals del segle XII, inicis del XIII, concretament, pel que sabem, a la capçalera de l'església de l'abadia de Poblet i a la catedral de Tarragona, considerada tradicionalment un dels grans exemples de l'hispano-llengüadocia. A Poblet, la construcció de l'església es documenta a partir del 1166-1181 i la seva disposició de girola i 5 capelles radials unides, sota paràmetres romànics, mostra per primer cop voltes de creueria incipients, conformades per trams amb nervis de secció circular creuats, sense clau de volta i arrencant, constrenyits, dels angles conformats pels arcs torals i els formers, a nivell d'impostes, com era característic al sud-oest francès¹⁸. També a aquesta primera fase correspon la volta nervada de l'absis principal i la volta de creueria del creuer, sobre la qual al segle XIV s'aixecà la torre cimbori. Les voltes de creueria dels col·laterals, en canvi, corresponen ja a ple segle XIII. Cal assenyalar que el temple es planificà totalment romànic pel que fa a les naus, seguint una llarga tradició que es remunta al primer romànic, amb voltes de canó, ara apuntades i provistes d'arcs torals a la nau principal, i voltes d'aresta als col·laterals, que acabarien essent substituïdes per les de creueria, per modificació de projecte¹⁹.

L'exemple de Tarragona és semblant. L'inici de la fàbrica es situa vers 1171. Segurament el projecte responia a un temple de tres naus, romànic plenament, amb pilars amb columnes adossades geminades per rebre arcs torals doblats i 3 absis semicirculars en gradació, cobert tot amb voltes de canó apuntat²⁰. Aquest projecte inicial emperò es modificà i amplia en època del bisbe Ramon de Rocabertí (1199-1215)²¹. El Dr. Bango creu que l'ampliació s'inspirà en el projecte de la Seu de Lleida del 1193²², ja que suposà la incorporació d'altres dues absidioles. En tot

18. Aquests voltes de la girola de Poblet semblen afegides a l'estructura romànica i no poden datar-se amb anterioritat al 1200 –veure BANGO, 2000, pàg. 85-96. Quant a l'esmentada peculiaritat de volta de creueria, no es sap amb seguretat el seu origen i fins s'ha especulat si podria tractar-se d'una solució adoptada pel Císter. En tot cas tingué molt ressò al Midi –vid. LAMBERT, 1977, pàg. 34. Quant a Poblet veure ALTISENT, 1974, pàg. 153-191; MARTINELL, 1927; DOMÈNECH i MONTANER, 1928.

19. LAMBERT, 1977, pàg. 89-90. En època de l'abat Copons (1316-1348) encara es treballava en les voltes de creueria del col·lateral meridional i capelles annexes –ESPAÑOL, 2002, pàg. 167. També de la seva època data el cimbori afegit que servirà d'inspiració al de la nau de Vallbona de les Monges.

20. Aquesta és l'opinió de LAMBERT, 1977, pàg. 127-128. TORRES BALBAS, 1985a, pàg. 85-90 i 107-110, posa en la seva òrbita l'església de Tamarit de Llitera, que s'ha comparat també amb la catedral de Lleida. El seu interès rau en que deriva de la planta primitiva de Tarragona, concebuda amb voltes de canó apuntat, com es plantejaren en origen igualment per Lleida –actualment aquest temple lliterà està molt restaurat degut a les destrosses de la guerra civil.

21. FRANKL, 2002, pàg. 164-165 considera que les voltes de creueria es plantejaren a partir del 1200, com els autors citats.

22. BANGO, 1991, pàg. 34.

cas, sembla que en aquesta segona fase i fins el 1235, a més de sobrealçar el temple, es construïren les primeres voltes de creueria a la capçalera, semblants a les del presbiteri de Poblet. Les de les naus i transsepte, en canvi, es feren ja en ple segle XIII, dins aquest projecte més ambiciós i grandios –la nau mesura 14 m²³. El tipus de nervi emprat, que trobarem igualment a la Seu de Lleida, combina el perfil recte amb el circular²⁴.

El cas de Lleida es pot situar bastant paral·lel. El projecte de Pere de Coma data del 1193. Es tracta, com ja va indicar el Dr. Bango, d'un projecte totalment romànic, pensat amb voltes de canó apuntat amb arcs torals i formers doblats, responent a la tipologia de pilar compost projectat amb 16 columnes –pilar en creu amb columnes geminades adossades als fronts, flanquejades per altres dues columnes de diàmetre més reduït, situades als angles, concebudes per recolzar els doblats dels arcs²⁵. No obstant, com hem apuntat, es modificà el projecte i acabà cobrint-se tot el temple amb voltes de creueria²⁶. Les primeres voltes de creueria foren col·locades als trams presbiterals de la capella major i les adjacents, sense claus de volta, a les que seguïren la del tram extremer del braç sud del transsepte i les dels primers trams del col·lateral meridional, ara ja amb claus de volta incipients. D'aquestes, les primeres poden correspondre a la primera meitat del segle XIII i les del col·lateral sud, seguides de les dues primeres del col·lateral septentrional, al segon terç del segle XIII²⁷. A una etapa final correspondrien les voltes del braç nord del transsepte i les dels trams de la nau, així com la volta nervada del creuer i dels dos trams adjacents, ja amb claus de volta plenament desenvolupades²⁸.

A Poblet, pel que fa a l'ús de les voltes, podem analitzar les diferents dependències monàstiques que es dugueren a terme al llarg del segle XIII. En la primera mei-

23. ESPAÑOL, 2002, pàg. 7-8. L'amplada de la nau supera Chartres.

24. Ja ho apuntà TORRES BALBAS, 1985a, pàg. 105.

25. Els pilars de les naus de Tarragona posseeixen 20 columnes.

26. BANGO, 1991; Idem, 1996. Es possible que el canvi de projecte s'efectués a partir de la segona meitat del segle XIII amb l'arribada dels Prenafeta com a mestres d'obra –vid. FITÉ, 2003a, pàg. 52.

27. Els trams finals de ponent d'ambdós col·laterals poden correspondre a un moment més avançat. De l'examen del conjunt de la fàbrica del temple, es desprèn un procés constructiu lent i amb interrupcions, com el tall que s'adverteix en les voltes de la nau principal al vell mig del temple i també la diferent alçada dels basaments dels pilars finals de les naus, que és menor, en els que recolzen els trams de volta.

28. La seva realització es tardana i pot arribar fins als inicis del segle XIV, tota vegada que hi ha dissenys de claus de volta que coincideixen amb els de les voltes del castell del rei, que es construïren als inicis del segle XIV –vid. ESPAÑOL, 1996, pàg. 470-472. Val a dir que els nervis de secció composta, formats per un base recta i un cos circular, s'empren en les primeres voltes i es mantenen sense alteracions fins la darrera fase. Es possible que el model procedís de Tarragona, ja que és l'únic lloc on trobem aquesta tipologia. Una tipologia de nervi que juntament amb la de secció recta comentada, Frankl situa dins el primer gòtic –FRANKL, 2002, pàg. 96, fig. 19.

tat, per exemple, la sala dels monjos, el refetor i el dormitori dels conversos, amb volta de canó apuntat al refetor i voltes de creueria a la resta de sales, provistes de nervis de secció recta, dins el denominat “primer estil del segle XIII” pel pare Altisent²⁹. A la segona meitat del segle XIII, per altra banda, pertanyen la sala capitular i el claustre, ja amb nervis motllurats, en el denominat “segon estil”³⁰. És a dir, Poblet ens permet analitzar, en el procés constructiu de les seves estances, l’evolució de la volta de creueria i establir paral·lels amb altres edificis menors que introduïren igualment les voltes de creueria en la primera meitat de segle, ni que sigui parcialment, com fou el cas de l’església inacabada de Sant Ruf de Lleida³¹ o Sant Miquel de Camarasa³². En aquesta mateixa època hi podem situar així mateix les obres del monestir de Santes Creus, on l’església s’inicià vers el 1174, la qual ens permet advertir, d’altra banda la introducció de la capçalera plana en els absis; el principal més destacat, dins la que s’ha anomenat planta bernardiana, que veurem imitar en altres temples menys importants, com Vallbona de les Monges; en segon lloc, el cobriment complet de l’església amb voltes de creueria, encara que en un principi sembla que no es projectà així, sinó amb voltes de canó apuntat³³. Les voltes constituïdes per nervis de secció recta, indiquen que es construïren durant la primera meitat del segle XIII, tenint present que el nou temple l’inaugurà l’abat Bernat d’Àger (1200-1222), el 1221. Quant a la resta d’estances, com el dormitori dels monjos o la sala capitular, no es pot prendre al peu de la lletra la cronologia proposada per Lladernosa de 1191. Hem de pensar en unes dècades més enllà i situar la sala capitular al primer quart del segle XIII, uns anys abans de la de Poblet; igualment com el dormitori, resolt amb arcs diafragmàtics, com comentarem més endavant³⁴. Cal afegir en tot cas, que els nervis de la sala capitular queden constrenyits entre els arcs torals i formers, de la forma ja apuntada³⁵, i que aquests són

29. ALTISENT, 1974, pàg. 177-178.

30. Idem, pàg. 178-179.

31. El primer en publicar les voltes de Sant Ruf, del braç del transsepte sud i del creuer, en aquest cas amb la volta esfondrada, ha estat RIBES, 2003, pàg. 62-63, tot i que assignant-els-hi una cronologia massa primerenca. Es tracta d’una obra que ha de situar-se dins la primera meitat del segle XIII sense cap mena de dubte.

32. L’església de Sant Miquel de Camarasa ha de datar-se també dins la primera meitat del segle XIII, presentant, com Sant Ruf volta de creueria de nervis de secció recta a la zona del creuer –vid. FITÉ, 1995, pàg. 144-145.

33. S’havia projectat amb voltes de canó apuntat, segons Martinell –MARTINELL, 1929; LAMPÉREZ, 1977, pàg. 111-112; DALMASES-JOSÉ PITARCH, 1985, pàg. 70-78; *Art Gòtic a Catalunya: Arquitectura I*, 2002, pàg. 114-120.

34. El dormitori de Poblet, també amb arcs diafragmàtics, se situa a mitjans segle XIII, unes dècades posterior al de Santes Creus –MARTINELL, 1927; ESPAÑOL, 2002, pàg. 13-14.

35. Aquesta forma d’encabir els nervis en els angles, sense espai, de les arcades, la trobem en altres temples com el parroquial de Salardú, a la nau central, les voltes de creueria de la qual poden datar-se a finals del segle XIII –vid. J. Boix a *L’art Gòtic a Catalunya: Arquitectura II*, 2003, pàg. 170-171.

de secció recta, mentre que els nervis estan conformats per una motllura de forma abordonada, destacada al centre, entre altres dues abocellades als costats, essent la clau de volta mínima. Tot s'assenta en un sol capitell³⁶. A Poblet, en canvi, arcs i nervis, també motllurats, són tots de la mateixa factura, amb una secció semblant a la de Santes Creus i clau de volta més prominent. Tot i així, els nervis es segueixen encabint entre els angles dels arcs i reposen sobre un sol capitell igualment.

En aquest context, ens hem de referir també, pel seu ressò, als claustres cistercencs, que s'inicien cap al final del segle XII i es cobreixen de forma semblant amb voltes de creueria, totes elles datades al segle XIII —ens referim als claustres de Poblet i Vallbona de les Monges sobretot—, l'origen tipològic dels quals cal cercar en l'abadia mare de Fontfreda del Llenguadoc³⁷. No hi ha dubte que aquests van influir en l'establiment del de Tarragona a partir del 1200³⁸. D'aquests claustres, interessa destacar la sobrietat decorativa i l'ús de grans arcades apuntades en les galeries que aixopluguen dos o tres arqueries de mig punt sostingudes per dobles columnes, sovint presidides per un òcul, una disposició a partir de la qual s'originaren les claraboies de traceria, tal com es pot veure a Lleida. Tot i així, cal indicar que el claustre amb claraboies de traceria, que s'originà al nord de França a partir del 1200, en el nostre país no arribà fins al segle XIV, ja dins els paràmetres del gòtic radiant, que constatem per primer cop al claustre de Santes Creus, el qual s'inicià entorn el 1313. La Dra. Español el situa com a model dels de Vic i Lleida³⁹.

III- LA INTRODUCCIÓ DE NOUS ELEMENTS GÒTICS.

Si al llarg del segle XIII experimentem l'adopció i evolució de l'ús d'aquest elements, l'arc apuntat i la volta de creueria, sense que s'abandoni el romànic que substancialment segueix definint la nostra arquitectura a través dels grans edificis, catedrals o grans temples monàstics, haurem de convenir o reafirmar-nos en el fet que el Císter fou una de les vies més importants en la recepció dels primers elements gòtics. Com hem assenyalat, el romànic es mantenia amb tota solidesa, emprant però voltes de canó apuntat, reforçades amb arcs totals, mentre que els

36. De fet respon a un tipus de sala capitular difosa pel Císter arreu d'Europa —veure BRAUNFELS, 1975, pàg. 154-155.

37. A l'abadia de Thoronet tenim una tipologia semblant de claustre.

38. LAMPEREZ, 1977, pàg. 108-112; BANGO, 1985, pàg. 438-439 i 494. Pel claustre de Tarragona vid. CAMPS, 1988.

39. ESPAÑOL, 2002, pàg. 47-58. En el cas del de Lleida, és possible que s'iniciés al final del segle XIII per l'ala oriental, havent de situar la influència de Santes Creus a partir de les claraboies de l'ala meridional en que s'adoptà plenament la traceria difosa pel gòtic radiant. Cronològicament dites claraboies i les de les ales occidental i septentrional se situen dins la primera meitat del segle XIV.

portals i finestres seguien sent d'arc de mig punt, plenament romànics⁴⁰. On es pot percebre el major impuls constructiu i per tant l'ús d'aquesta arquitectura retardatària en part i inercial és en la Catalunya Nova, en les àrees de Lleida i Tarragona. Podem fer esment, en aquest sentit, com a exemples representatius de les terres de Ponent, de les parròquies de Sant Llorenç i Sant Martí de Lleida⁴¹, de Sant Pere de Cubells⁴², de Sant Miquel de Castelló de Farfanya i de Santa Maria d'Agramunt⁴³, entre altres. Un cas documentat força interessant per veure la llarga durada d'aquest art inercial, ens l'ofereix Sant Joan de Vinaixa en el que documentem la seva realització entre el 1301 i el 1318. Curiosament, la planta l'havia ofert, dibuixada en paper, un monjo de Poblet –Labrosa- i el mestre d'obra, en un primer moment, fou un piquer apel·lat Colomera al que substituï al cap d'un any el balaguerí Ramon Piquer⁴⁴. Es tracta d'un temple d'una nau que es cobreix amb volta de canó apuntada i reforçada amb arcs torals, amb l'absis semicircular i el portal romànic, d'arc de mig punt, situat al mur occidental.

40. Inclús els tallers d'escultura que els ornaven, en les arquivoltes i capitells de les portades, i també en els capitells que coronaven les columnes de l'interior dels temples i dels claustres, que seguien sent romànics, inercials, derivant de l'estil 1200, com ho exemplifiquen els actius a la Catalunya Nova, per exemple a Lleida, a Tarragona o als claustres de Poblet i Vallbona, per esmentar únicament els grans exemples. Vid. en aquest sentit ESPAÑOL, 1988, pàg. 81-103; Idem, 2002, pàg. 8-11; CAMPS, 1988; YARZA, 1991, pàg. 39-53; FITÉ, 1991, pàg. 77-91.

41. Aquestes esglésies s'han datat a cavall entre els segles XII i XIII, en un període en que es construïren les diferents esglésies parroquials de la ciutat, que incloïen a més Sant Joan i la Magdalena. Veure LLADONOSA, 1944; Idem, 1972; ESPAÑOL, 1999, pàg. 141-152.

42. Aquest magnífic temple parroquial, exceptuant les capelles adossades al mur nord, presenta els trets peculiars apuntats, amb els arcs torals emperò amb motlures ja gòtiques i també es ben característica la decoració amb arquets trebolats de l'absis, que deriva clarament de la Çuda de Lleida, com en el cas de Sant Maria d'Almenar, on apareix també en el coronament dels murs de la capçalera. Un detall prou important perquè permet datar l'absis de Sant Pere de Cubells i la capçalera de l'esmentada església en una mateixa època, és a dir, dins la primera meitat del segle XIV, quan es construïa el castell reial de Lleida, per impuls de Jaume II i segurament el coronament del cimbori de la catedral, on també figura dita decoració –vid. ESPAÑOL, 2002, pàg. 437-485.

43. La parroquial de Sant Miquel de Castelló de Farfanya pot correspondre a la mateixa època de Cubells, doncs respon a un mateix tipus de temple d'una nau amb volta de canó apuntat, amb el portal d'arc de mig punt al mur de migdia, en aquest cas amb decoració escultòrica retardatària, tot i que sembla ja apuntar contactes amb el nou llenguatge gòtic. Tot i així segueix sent un taller inercial. Tradicionalment se l'ha datat entre els segles XII i XIII –vid. BALAGUÉ, 1987. La parroquial de la vila d'Agramunt sembla que es construí fonamentalment al llarg del darrer terç del segle XII i la primera meitat del XIII, excepció del gran portal de ponent que s'enllestí vers el 1283, participant-hi ja un taller d'escultura gòtic. Segueix el model de temple basilical, tot cobert amb voltes de canó apuntat, el propi del moment, com hem dit, que fou adoptat en un principi per les seus de Lleida i Tarragona, abans de modificar-se llurs projectes –vid. FITE, 1984, pàg. 13; DALMASES-JOSE PITARCH, 1985, pàg. 48-49.

44. BATLLE, 1947-1951, pàg. 71-84; DALMASES-JOSE PITARCH, 1985, pàg. 49-50.

Entre els elements novedosos a afegir als enumerats, en temples catedralicis o monàstics, hi ha el cimbori⁴⁵, de planta octogonal, sostingut per trompes, amb finestrals i volta nervada, com ja hem indicat -present també en les catedrals castellano-leoneses⁴⁶. En posseeixen, Sant Cugat del Vallès, Tarragona, Lleida, Vallbona, Tamarit de Llitera i Santa Miquel d'Almenar, tot i que en aquest darrer cas se l'ha substituït per un d'obra moderna⁴⁷. També en tenia la capella reial del castell del rei de Lleida i el conserva encara la capella del castell de Solsona, que molt possiblement prengué model del de Lleida⁴⁸.

Arribà en aquest segle també, com a novetat, l'absis poligonal que caracteritzarà els temples gòtics, primerament tímidament, emprant en el seu període d'adaptació formules intermitges, com el perfil semicircular per dins i poligonal per fora -Sant Esteve de Bagà- o senzillament la disposició semicircular però amb el casquet cobert amb una volta nervada, de forma semblant a les voltes dels cimboris o dels "lavacrum"; o també de les torres⁴⁹. Un exemple primerenc a les terres de ponent ens l'ofereix Santa Maria de Gardeny, església templera, i la capella igualment templera del castell de Montsó⁵⁰. En altres casos advertirem adaptacions d'absis romànics a gòtics mitjançant la transformació del coronament, com es pot veure a Sant Salvador de Vilanova de Meià o a Sant Vicenç d'Àger⁵¹.

45. BANGO, 1985, pàg. 492-493

46. Aquest era un element que naturalment servia per donar llum al presbiteri, però també per accentuar la monumentalitat del temple, jugant amb el seu simbolisme i emprant-lo per les cerimònies paral·litúrgiques -FITÉ, 2003b, pàg. 104.

47. El de Tarragona és dels més antics. Data de mitjans del segle XIII i d'ell semblen derivar el de Sant Cugat i també el de Vallbona de les Monges. El de Lleida, més tardà, no s'acabà fins les primeres dècades del segle XIV. El més dubtós és el d'Almenar, tot refet, ja que podria no haver-se arribat a construir -ESPAÑOL, 2002, pàg. 124.

48. Veure ESPAÑOL, 1996, pàg. 470-476.

49. Aquesta disposició ja apareix a Poblet, encara amb l'absis semicircular. Quant als "lavacrum" tenim l'exemple de Poblet, entre altres -vid. MARTINELL, 1967. La mateixa disposició ens ofereixen les voltes dels diferents pisos del campanar de la Seu Vella de Lleida, que s'inicià durant les primeres dècades del segle XIV -vid. FITÉ, en premsa.

50. El temple de Santa Maria de Gardeny, d'una nau, amb volta de canó apuntada reforçada amb torals, i portal romànic al mur sud, porta afegit un absis poligonal, encara molt incipient, que es construí al segle XIII segurament, tot i que se'l situa en ple segle XII -FUGUET, 1995, pàg. 168-170. Es pot relacionar amb Gardeny la candela que instituï el canonge de Lleida Guerau de Caçola, en el seu primer testament, lliurat el 12 d'abril de 1216, per cremar nit i dia "coram altare beate Marie", que ens indicaria que la capçalera estava enllestida -MIRET i SANS, 1910, pàg. 349-350. També es refereix a aquesta església el testament de Barnarda Sança, muller de Tomàs de Santcliment, lliurat el 3 de juliol del 1260, en el que elegeix sepultura "in capella quam pater meus hedificavit in domo Gardeni" -Arxiu Capitular de Lleida, perg. 3368-; hem de suposar que es tracta de la capella propera al presbiteri, ornada amb pintures que s'han datat en el mateix període -veure R. Alcoy a *Art de Catalunya*, vol. 8, 1998, pàg. 142.

51. En el primer cas, ens trobem davant d'un temple d'una nau que es cobreix amb volta de canó apuntat, reforçada per torals, segons el descrit, el qual, ja iniciat el segle XIV, transformà l'ab-

IV- VERS EL GÒTIC PLE.

Ja cap al final del segle XIII, l'evolució i transformació del llenguatge formal es fa més palesa, en els motlluratges de nervis i cornises, en la factura dels portals i finestrals, que tendeixen a substituir gradualment l'arc de mig punt per l'apuntat gòtic, i inclús, ja penetrant al trescents, es veurà transformar la morfologia dels capitells, que de romànics passen a plenament gòtics, incorporant el nou repertori decoratiu vegetal de caràcter naturalista⁵². En aquest sentit és eloqüent el temple de Bellpuig de les Avellanes⁵³, construït en temps d'Ermengol X, entre el 1299 i el 1314, amb finestres a la capçalera, d'arc apuntat, i un portal al braç nord del transsepte també apuntat. Aquest temple respon en planta a una tipologia de creu llatina, de llarga tradició, que fou molt emprada en temples canònics dels segles XI-XII⁵⁴, conformada per una nau i un transsepte, al que s'obren l'absis principal i dues absidioles, i un cimbori coronant el creuer alguns cops.

Dins del segle XIII, trobem emprada aquesta planta retardatària als temples dels convents de monges bernardes de Salavert de Tragó i de les Franqueses de Balaguer (La Noguera), encara totalment romànics, destacant únicament l'ús de voltes de canó apuntat i algun tipus d'obertura novedosa, com la gran finestra que presideix la façana de les Franqueses, de forma semblant a com ho advertim a la

sis, projectat romànic, mitjançant un coronament poligonal, assentat sobre un primer cos circular, de forma semblant a com es feu a Sant Vicenç d'Àger, tot i que en aquest cas es mantingué tot l'absis romànic anterior i solament es transformà el coronament en adoptar la volta de creueria –BERNAUS-SANCHEZ, 1999, pàg. 265-285; FITÉ, 1985, pàg. 378. Exemples d'assajos intermitjos, a cavall entre els absis romànics semicirculars i els poligonals gòtics i l'adopció de les voltes nervades, es poden analitzar en diferents temples que no abordarem –veure *L'Art Gòtic a Catalunya: Arquitectura II*, 2002, pàg. 80-173.

52. Evidentment es deurà a la renovació generacional dels tallers que vindran a substituir els inercials romànics, com es pot veure en una primera fase a Bellpuig de les Avellanes i plenament a la portada occidental de Sant Salvador de Vilanova de Meià. Aquí es pot advertir el contrast entre els capitells corresponents al portal meridional i a les arqueries de l'absis duts a terme per un taller romànic inercial i l'escultura del portal occidental, resolta per un taller plenament gòtic vers el 1327. Possèim el nom del mestre executor Francesc d'Oluja, que ens permet constatar com estem davant ja d'un artista català que ha assimilat el nou llenguatge gòtic, cosa que no podem dir en el cas d'Agramunt, pel que fa a la portada occidental, on un dels tallers és també inercial i romànic –com en la portada nord-, mentre que l'altre ja és plenament gòtic i actiu el 1283, pel que cal pensar en un origen forà.

53. L'església que es projectà, dins el programa de panteó comtal ideat per Ermengol X, restà sense finalitzar. De fet solament es construï el transsepte, amb l'absis poligonal i les absidioles rectes flanquejant-lo, sense arribar-se a cobrir amb voltes de pedra. Les actuals corresponen a la restauració que es portà a terme en els anys seixanta i setanta del segle vint –veure DALMASES-JOSE PITARCH, 1986, pàg. 88-89; ESPAÑOL, 1995, pàg. 152-157; Idem, 2002, pàg. 123-124; FITÉ, 1997, pàg. 130-135.

54. Veure per exemple YARZA, 1997a, pàg. 158.

façana ponentina de Santes Creus⁵⁵. De fet, aquesta és la mateixa planta que s'adoptà a Vallbona de les Monges, amb transsepte i capelles rectes flanquejant l'absis, més prominent, amb una disposició que deriva clarament de Santes Creus, com hem dit, voltes de creueria i cimbori, executat majorment al segle XIII⁵⁶.

A Bellpuig de les Avellanes, seguint un mateix model de planta, es veu amb claredat com s'ha substituït l'absis recte, o el tradicional semicircular encara en ús a Sixena⁵⁷, per un de poligonal plenament gòtic, de forma semblant al convent de Benifassà, a Castelló, amb qui s'ha relacionat i amb una cronologia semblant⁵⁸. És a dir, persisteix el model de planta, però emprant ja un llenguatge plenament gòtic, tot i que encara amb certa imperícia, com es fa palès en la mala integració de les finestres de les capelles adjacents al presbiteri, degut a no haver previst en el projecte els contraforts angulars de l'absis poligonal que les mig ceguen.

En el procés d'adopció d'aquest tipus d'absis, en exemples secundaris, s'hi pot situar en aquest mateix període, el de Sant Salvador de Vilanova de Meià, que cronològicament no deu ser molt anterior a Bellpuig. Aquí es produí un canvi de projecte, que consistí en alterar l'absis semicircular romànic mitjançant la superposició d'una fàbrica poligonal gòtica, com es feu igualment a Sant Vicenç d'Àger unes dècades més tard. En aquesta fase de renovació, o uns anys més tard, també es portà a terme el nou portal occidental, plenament gòtic, signat el 1327 pel mestre d'obra que es feu càrrec de la seva realització, Francesc d'Oluja. El portal primitiu, al mur de migdia, segueix les constants inercials de la denominada Escola de Lleida, amb una disposició d'estructura molt senzilla⁵⁹.

Retornant a la Seu de Lleida, dèiem que el canvi de projecte de voltes de canó apuntat amb arcs formers i torals doblats per voltes de creueria, obligà a adaptar aquestes a la fàbrica romànica. Els pilars de 16 columnes, com ja destacà el professor Isidro Bango, obligaren a distribuir les columnes d'angle entre els arcs doblats torals i formers i els nervis de les voltes⁶⁰. Les voltes mostren un tipus de nervis, per

55. La seva persistència, cal entendre-la també deguda a la seva funcionalitat, que seguia vigent pels nous ordes religiosos.

56. S'ha especulat, si es tractaria d'un projecte més ambiciós, amb planta basilical, que restà avortat.

57. Per Sixena, amb voltes de canó apuntat i arcs torals, en la nau i el transsepte, i tres absis semicirculars, cal veure GARDELLES, 1975, pàg. 15-28. En el context que analitzem, també en zona aragonesa, ha de fer-se esment de l'església de Sant Miquel de Foces, d'una nau i transsepte però amb els absis poligonals i voltes de creueria al creuer, braços del transsepte i absis –vid. LORESCAMPS, 1991, pàg. 102. Cal datar-la, pensem, vers el darrer terç del segle XIII, si tenim present que les famoses pintures murals que ornent l'arcòsoli de la tomba de Ximeno de Foces (1302), daten de c. 1300-1302 –vid. GUDIOL, 1971, pàg. 20 i 72.

58. Tradicionalment s'ha datat entorn al 1264 –veure DALMASES-JOSE PITARCH, 1985, pàg. 82-84 i ESPAÑOL, 2002, pàg. 123-124.

59. Veure supra nota 51. També ESPAÑOL, 1991a, pàg. 183, fig. 2.

60. El que es feu fou eliminar dobladures d'arcs on les columnes d'angle havien de recolzar nervis.

altra part, iguals als de la catedral de Tarragona, pel que cronològicament es poden relacionar i situar la seva execució al llarg del segle XIII i els inicis del XIV, com hem ja argumentat. Cal afegir també com plenament gòtiques les traceries de les finestres del cimbori⁶¹, que s'han comparat amb les del castell del Rei, i les de la façana de ponent⁶².

Un altre edifici que permet resseguir l'evolució de les voltes de creueria des de la seva implantació en la primera meitat del segle XIII, és l'església de Sant Cugat del Vallès, resolta amb fàbrica romànica, inclús amb senzills pilars en creu en un principi, no pensats per a sustentar voltes de creueria, sobre els quals es disposà la nova modalitat de volta, cal creure que després del 1200, en dues etapes, la primera fins la zona del creuer i la segona, ja a la segona meitat del segle XIII, en la zona de les naus, situant-se en la primera meitat del segle XIV la façana amb la gran rosassa de traceria⁶³.

S'incorporà també en l'arquitectura d'aquesta època, com a element novedós, la rosassa de columnetes radials que es formulà en el primer gòtic del nord de França⁶⁴ i es difongué al Midi, sembla que a través del Císter, la qual vindrà a integrar-se en les façanes, conformades per un portal romànic més o menys monumental i una gran rosassa⁶⁵. Una disposició de façana que tindrà continuïtat en el segle XIV, amb un estil emperò més evolucionat. Aquest tipus de façana, amb el portal plenament romànic i la rosassa de columnetes radials, la tenim plantejada ja, en una etapa molt primerenca, als extrems del transsepte de la Seu Vella de Lleida –portals de l'Anunciata i Sant Berenguer- i posteriorment a la façana occidental⁶⁶. Un tipus de rosassa que ens apareix per primer cop a Santes Creus, possiblement introduïda des de l'abadia de Grandselve⁶⁷, la casa mare. Entre els exemples que en

61. ESPAÑOL, 1996, pàg. 470-472.

62. Es tracta encara d'una traceria molt simple, més evolucionada en les finestres del cimbori, ja del segle XIV.

63. Sense massa arguments s'han volgut situar les voltes més primitives de creueria encara al segle XII, cosa difícil d'acceptar –veure AMBRÓS, 1984, pàg. 99-143; també P. Freixas a *L'Art Gòtic a Catalunya: Arquitectura I*, 2002, pàg. 133-136. Cal fer notar en aquest temple, per altra banda, els paral·lels que poden establir-se entre les finestres de traceria de l'absis principal i el cimbori i les de la façana occidental de la Seu Vella de Lleida, que es daten entre finals del XIII i els inicis del XIV, i curiosament també amb les claus de volta. Molt clarament la del tercer tram de la nau central, ornada amb una estrella de David. Quant a les claus de volta amb figuració, admeten també comparació les de les naus amb les més tardanes lleidatanes, incloses les corresponents a les ales més primitives del claustre, tot i tractar-se de tallers d'estil diferenciat.

64. Veure sobretot COWEN, 1979.

65. En part, la seva adopció i el seu èxit vingué donat per ésser un focus important d'il·luminació.

66. Les del transsepte es daten al primer quart del segle XIII, cap al 1320, mentre que la rosassa de la façana de ponent és més tardana, de cap al tercer quart.

67. Veure CAZES, 1980, pàg. 627-642.

deriven, a més de Lleida, tenim Sant Ramon del Pla de Santa Maria⁶⁸, Covet⁶⁹ i els òculs de les grans arqueries dels claustres de Vallbona de les Monges i Tarragona, podent-hi afegir Santa Maria d'Almatà de Balaguer⁷⁰ i les Franqueses⁷¹; també la façana de l'església dominica de Santa Caterina de Barcelona, desapareguda⁷², Santa Maria d'Agramunt, ja al segle XIV, com també la citada façana occidental de Sant Cugat del Vallès que es data dins el segon quart d'aquest mateix segle, incorporant un llenguatge plenament gòtic, tant pel que fa al portal com a la rosassa, de trace-ria. Posseïm igualment per dit període la façana occidental de la catedral de Tarragona, que s'inicià a finals del segle XIII⁷³.

V- L'ARQUITECTURA AMB COBERTES D'ARCS DIAFRAGMA.

Fins ara ens hem referit als temples coberts amb voltes de canó apuntat o voltes de creueria fonamentalment i a la gradual penetració d'altres elements gòtics que s'incorporaren sense arribar emperò a transformar llurs fàbriques romàniques durant tot el segle XIII. Es va seguir mantenint llur solidesa, els murs ben construïts d'aparell de pedra molt regular i incorporant en el millor dels casos bordons, columnes, motllures o altres elements plàstics. Tot un repertori decoratiu ben manifest a les Seus de Lleida i Tarragona, en les voltes, impostes, finestral, portals o pilars, o a Sant Ramon del Pla de Santa Maria⁷⁴. Decoració arquitectònica a la que cal sumar la de l'escultura romànica, ja comentada, desplegada en arquivoltes i capitells especialment, duta a terme per tallers que seguiren actius fins les primeres dècades del segle XIV, quan es produí el canvi generacional⁷⁵, si fem algunes

68. COMPANYS-VIRGILI, 1993, pàg. 66-68.

69. A Covet tenim un portal de mitjans segle XII i la rosassa, que s'hi incorporà al segle XIII, amb vuit pètals que simplifiquen el model primigeni. Oferim bibliografia de Covet a FITÉ, 1995, pàg. 137-138.

70. Aquesta església, que fou parròquia major de Balaguer, avui resta integrada a la del Sant Crist, emperò es pot veure a l'exterior la façana primitiva del segle XIII, amb el portal romànic i la rosassa, de forma semblant a com es disposà també la de la desapareguda església de Sant Salvador, també de Balaguer. Santa Maria d'Almatà es documenta des del 1164, però el nou temple cal creure que s'edificà al segle XIII. Veure J. Giralt a CATALUNYA ROMÀNICA, XVII, 1994, pàg. 244-245.

71. En aquest cas, al mur del transsepte hi ha un òcul, d'obertura també circular, emperò més reduïda, un tipus de finestra que proliferà en l'arquitectura d'aquesta època, alguns cops prenent forma triangular.

72. Veure ESPAÑOL, 2002, pàg. 19-22. Aquesta autora ofereix un seguit d'exemples del XIV, a més de Sant Cugat, com Sant Agustí el Vell de Barcelona o Santa Maria de Manresa.

73. ESPAÑOL, 2002, pàg. 23-29.

74. Vid. supra nota 40.

75. El canvi generacional dels tallers d'escultura es veu molt clarament al claustre de la catedral de Lleida, on el taller romànic va seguir actiu fins les primeres dècades del segle XIV, portant a terme

excepcions, com la portada occidental d'Agramunt, que hem vist documentada parcialment el 1283, data entorn a la qual va incorporar els elements escultòrics duts a terme per un taller renovador ja plenament gòtic⁷⁶. El cas de Bellpuig de les Avellanès també es significatiu ja que suposà la introducció d'un portal plenament gòtic, tot i que l'escultura ornamental fitomorfa dels capitells resulta encara ambigua i no plenament gòtica. Serà Vilanova de Meià, de fet, qui ens ofereixi a les terres de ponent un dels primers grans exemples de portada plenament gòtica, realitzada entorn al 1327 com hem vist, contemporània gairebé de la de Sant Iu de la Catedral de Barcelona, que es data vers el 1329, en aquest cas sense elements escultòrics figurats⁷⁷.

Ens resta referir-nos tot seguit a l'arquitectura diafragmàtica, és a dir als temples plantejats amb cobertes de fusteria sostingudes per arcs de diafragma, apuntats la majoria dels casos. Tradicionalment s'ha vinculat el seu origen a l'orde del Císter, proposant-se la seva aparició cap a finals del segle XII⁷⁸. Darrerament aquesta cronologia s'ha endarrerit a la segona meitat de dit segle⁷⁹. Per altra part, s'ha especulat sobre el seu origen possible romà o siríà, entenent que s'hauria expandit per la Mediterrània en zones com la Lombardia, d'on acabà difonent-se durant l'Alta Edat Mitja vers els països de l'occident europeu, entre ells Catalunya⁸⁰.

En un principi s'emprava els arcs de mig punt, tal com es veu encara a Sixena, al segle XIII és quan s'adoptarà l'arc apuntat, arrencant directament del terra, com es veu al dormitori de Santes Creus, o de mènsules posades a mitja alçada, com es projectà pel dormitori de Poblet⁸¹. Cal precisar, que les sales amb arcs diafragma de Sixena daten de finals del segle XII, o tot més les primeries del segle XIII, si tenim present que les pintures murals de la sala capitular, ara al MNAC, es daten cap al 1230-1240⁸².

El que ens interessa destacar, a més de l'ús i l'impuls propiciat pels cistercencs, és la gran acceptació que experimentà en el si dels ordes mendicants, que tenien prohibida l'arquitectura eclesial provista de voltes i amb torres campanars. Podem

l'escultura dels pilars i claraboies de l'ala est i els pilars de l'ala sud, on es produí la renovació, com es pot veure en les claraboies, resoltes amb traceria i els típics baquetons amb capitells a "crochet". Sobre aquest claustre veure ESPAÑOL, 2002, pàg. 58; Idem, 2003, pàg. 130-133.

76. Vid. supra nota 52.

77. No podem afirmar que sigui aquesta la cronologia, proposada per J. Bracons i R. Mª Terés a *Art Gòtic a Catalunya: Arquitectura, II*, 2002, pàg. 283. CIRICI, 1974, pàg. 59, proposa el 1317.

78. Aquest inici fou proposat per TORRES BALBAS, 1959, pàg. 173; Idem, 1960, pàg. 185-215.

79. Veure J. Fuguet a *L'Art Gòtic a Catalunya: Arquitectura I*, 2002, pàg. 156.

80. Dits orígens foren proposats per TORRES BALBAS, 1959, pàg. 173-183 i actualment per FUGUET, 1995, pàg. 386-395.

81. Veure en aquest sentit CASTRO, 1996, pàg. 49-52

82. Vid. supra nota 57 i pel que fa a les pintures GUDIOL, 1971, pàg. 13-14 i 71.

afirmar en aquest sentit, que fou amb ells al llarg del segle XIII que es gestà el temple d'una nau amb arcs diafragmàtics apuntats i capçalera recta o poligonal, ja plenament gòtica, al que s'afegiren, tal com avançava el segle XIII, capelles entre els contraforts, com es pot ja veure en els exemples més antics de Montblanc o Cervera, del darrer quart del segle XIII⁸³. Quant a la seva implantació, la documentació coneguda fins ara correspon al segle XIII⁸⁴.

Tot porta a pensar, que el seu ús, detectat primerament en estances monàstiques del Císter, va poder-se adoptar dels castells, on als corresponents al segle XIII s'hi poden advertir estances cobertes amb voltes de canó apuntat, al costat de diafragmàtiques, com és el cas dels castells de Lleida, Solsona, Mequinença o Sádaba⁸⁵. Fuguet defensa, per llur difusió, el paper jugat pels ordes militars, especialment els templers, amb els que relaciona un seguit d'esglésies parroquials o santuaris de les contrades tarragonines⁸⁶. Sigui com sigui, el rigorisme dels mendicants propicià sense cap mena de dubte la seva adopció, si es té present les prohibicions dels capítols d'ambdós ordes⁸⁷, predicadors i franciscans, al llarg del segle XIII, que en cap cas admetien voltes a les esglésies ni campanars, per tal d'evitar l'ostentositat. És sobretot per aquest motiu, que s'adoptà el temple diafragmàtic descrit d'una nau, cobert amb voltes únicament en la zona presbiteral i les capelles laterals⁸⁸.

Tot i que la historiografia havia consagrat Sant Francesc de Barcelona i Santa Caterina, l'església dels predicadors de Barcelona, com els primers exemples de temples gòtics catalans cobertats totalment amb voltes de creueria, segons el model difós pel gòtic radiant, sense tenir en compte el rigorisme apuntat, actualment recerques com la de l'Ernest Ortoll⁸⁹ han permès advertir que en els dos casos, les voltes foren afegides més tard i que al segle XIII, en que es documenta

83. Entre aquestes Sant Francesc i Sant Miquel de Montblanc i l'església del convent Trinitari d'Avinganya –vid. DALMASES-JOSE PITACH, 1985, pàg. 118-129. S'hi inclouen també els claudres més antics dels mendicants, el de Santa Clara de Tortosa i el de Sant Francesc de Morella, aquest a Castelló. Sobre Avinganya veure ESPAÑOL-ESCOLÀ, 1985, pàg. 147-173; també la síntesi d'A. Conejo a *L'Art Gòtic a Catalunya: Arquitectura I*, 2002, pàg. 234-235.

84. ESPAÑOL, 2002, pàg. 12-13.

85. ESPAÑOL, 1996, pàg. 474 i 477; Idem, 2002, pàg. 11-12. Amb estances amb volta apuntada es pot citar els de Gardeny, Castelló de Farfanya o Miravet –vid. FUGUET, 1995. La torre de les Conclues (Vall d'Àger), de planta rectangular, que es pot datar dins del segle XIII, manté vestigis d'aquest sistema a base d'arcs apuntats –veure F. Fité a *Catalunya Romànica*, vol. XVII, 1994, pàg. 152.

86. FUGUET, 1995, pàg. 391-395.

87. En tenim constància tant pel que fa als franciscans com als dominics; les cita TORRES BALBAS, 1960, pàg. 188-191; també ESPAÑOL, 2002, pàg. 17. Veure també YARZA et alí, 1982, pàg. 235-237; BRAUNFELS, 1975, pàg. 187-210 i 320-330.

88. ESPAÑOL, 2002, pàg. 14-22. Veure també DALMASES-JOSE PITARCH, 1985, pàg. 117-129.

89. ORTOLL, 1996, pàg. 47-63; també ESPAÑOL, 2002, pàg. 14-22.

llur construcció, es resolgueren amb cobertes d'arcs diafragmàtics. Esperit rigorós que minvà en entrar al segle XIV, quan documentem ja la plena incorporació de voltes de creueria gòtiques, campanars, etc., com és el cas, per exemple, del convent de clarisses de Pedralbes, l'església del qual es començà a construir cap al 1327. Un convent que fou promogut per la reina Elisenda de Montcada i el seu marit Jaume el Just, essent planejada l'església amb voltes de creueria i un campanar octogonal⁹⁰.

No es pot negar que els mendicants foren avançats en adoptar les noves formes arquitectòniques del gòtic, i, en aquest sentit, segueixen ocupant un lloc cabdal en llur introducció i difusió dins del món urbà, independentment que durant el segle XIII empressin els arcs diafragma i les cobertes de fusta, enlloc de les voltes de creueria, que empraren de bon començament, cal dir-ho, en el tram del presbiteri i en les capelles laterals. Un bon exemple l'ofereix la capella palatina de Santa Maria del palau reial major de Barcelona, actualment de Santa Caterina, on s'adoptà de ben segur la nau d'arcs diafragmàtics per influència mendicant⁹¹. La simplicitat i poca despesa d'aquesta arquitectura, per altra part, permet entendre la seva ràpida difusió i popularització, passant a emprar-se en l'arquitectura civil, la més diversa, com els casals de molins, sales de palaus etc.⁹².

Per finalitzar voldríem referir-nos encara a la tipologia de temple d'una nau, absis poligonal i cobert amb voltes de creueria, emprada també en capelles, que acabà triomfant arreu, la qual documentem des de la primera meitat del segle XIV, utilitzant un llenguatge ja plenament gòtic. Un tipus de temple provist de grans finestral a l'absis i també als murs lateral de la nau. En els cas de parroquials, sovint amb capelles soldades als murs laterals, singularment entre contraforts.

90. ORTOLL, 1997, pàg. 39-57; BAQUÉ, 1997, pàg. 59-105; ESPAÑOL, 1997, pàg. 24-37; Idem, 2002, pàg. 66-75.

91. Segurament jugà un paper important l'ascendent que els franciscans posseïen en el si de la família reial catalano-aragonesa, com ho ha proposat la Dra. Español. Veure ESPAÑOL, 2002, pàg. 62-64; també RIU-TORRA-PASTOR, 1999.

92. Les grans sales dels palaus reials com el de Perpinyà o el de la reina Elisenda a Pedralbes empen aquest tipus de coberta –veure DURLIAT, 1989, pàg. 163-175. Pel que fa a casals de molins veure ESPAÑOL, 1980, pàg. 231-254; Idem, 2002, pàg. 11-14. També s'expandí el seu ús en petites esglésies, parroquials o ermitatges, detectades sobretot al sud del Principat, en la zona de Tarragona, tot i que s'en poden trobar exemples fora d'aquest àmbit, com per exemple la capella del santuari de Sant Salvador de Montpedró (Castillonroi), amb arcs diafragmàtics apuntats per sostenir la coberta –FUGUET, 1995, pàg. 28, 75-77, 108-140 i 147-153; GAVIN, 1980, llit. 26, pàg. 75. A la Franja es pot fer esment també de l'ermita de Sant Gregori de Berbegal, construïda amb arcs diafragmàtics apuntats que arrenquen del terra. La planta és rectangular, de 30 m. de llarg per 10 d'ample, i la capçalera plana. Els murs són de tapial i maó.

93. Supra nota 83.

Les capelles dels Montcada a Avinganya⁹³ i a la Seu Vella de Lleida⁹⁴, com també, en la mateixa catedral, les dels bisbes Cescomes, Colom i Requesens⁹⁵, ens serveixen com a exemples magnífics, i en el cas de temples parroquials, encara que no s'acabà, ens ofereix un testimoni idoni la parroquial de Menàrguens⁹⁶ que cal situar, com les esmentades capelles privades, dins la primera meitat del segle XIV.

BIBLIOGRAFIA

Actes, 1991

Actes I Col·loqui d'Història dels jueus a la Corona d'Aragó, Lleida, Quaderns de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, 1991.

AADD: *La naissance et l'essor du gothique méridional au XIIIe siècle*, a *Cahiers de Fanjeaux*, 9, 1974.

AADD: *Les cisterciens de Languedoc (XIIIe-XIVe s.)*, a *Cahiers de Fanjeaux*, 21, 1986.

Art de Catalunya, Barcelona, ed. l'Izard, vol. 3 (*Urbanisme, arquitectura civil i industrial*), 1998.

Art de Catalunya, Barcelona, ed. l'Izard, vol. 4 (*Arquitectura religiosa antiga i medieval*), 1999.

Art de Catalunya, Barcelona, ed. l'Izard, vol. 8 (*Pintura antiga i medieval*), 1998.

L'Art gòtic a Catalunya: Arquitectura I, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2002.

L'Art gòtic a Catalunya: Arquitectura II, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003.

ALTISENT, 1974

ALTISENT, A.: *Història de Poblet*, Poblet, 1974.

94. ESPAÑOL, 1991c, pàg. 37-82 ; Idem, 2003, pàg. 139-144.

95. ESPAÑOL, 1991b, pàg. 81-84; BERTRAN, 1992, pàg. 13-28; GOMÀ, 1944, pàg. 325-336.

96. Es tracta d'una església d'una nau, amb absis poligonal de 5 cares, reforçades per contraforts als angles, com en el cas de l'absis principal de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès, i provistes de tres finestrals allargats, de forma semblant a com també es pot veure al temple de Santa Maria de Castelló de Farfanya, que es data vers 1347 i és també d'una nau i cobert amb voltes de creueria - veure C. Berlabé a *L'Art gòtic a Catalunya: Arquitectura II*, 2003, pàg. 197-198.

AMBRÒS 1984

AMBRÒS, J.: *El monestir de Sant Cugat del Vallès*, Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1984.

AZCARATE, 1990

AZCARATE, J. M^a.: *Arte gótico en España*, Madrid, Cátedra, 1990.

BALAGUÉ, 1987

BALAGUÉ, S.: *Castelló de Farfanya. Monografia històrica*, Lleida, Diputació provincial, 1987.

BANGO 1985

BANGO, I.: "Arquitectura gótica", a *Historia de la Arquitectura Española*, Barcelona-Zaragoza, Planeta-Exclusivas de Ed., 1985, vol. II, pàg. 409-540.

BANGO, 1991

BANGO, I.: "La catedral de Lleida. De la actualització de una vieja tipología templaria, conservadurismos y manierismos de su fábrica", a *Congrés de la Seu Vella. Actes*, Lleida, La Paeria, 1991, pàg. 29-37.

BANGO, 1992

BANGO, I.: *El románico en España*, Madrid, Espasa Calpe, 1992.

BANGO, 1996

BANGO, I.: "La catedral de Lleida, último gran proyecto del románico catalán", a *Gombau de Camporrells bisbe de Lleida a l'alba del segle XIII*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1996, pàg. 17-42.

BANGO, 1998

BANGO, I. (dir.): *Monjes y monasterios. El Cister en el medioevo de Castilla y León*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 1998.

BANGO, 2000

BANGO, I.: "La cabecera de la catedral calceatense y la arquitectura hispana de su época", a *La cabecera de la catedral calceatense y el tardorrománico hispano. Actas del Simposio en Santo Domingo de la Calzada 29 al 31 de gener de 1998*, Santo Domingo de la Calzada, Cabildo de la Catedral, 2000, pàg. 11-150.

BAQUÉ, 1997

BAQUÉ, N. : "Les claus de volta de l'església de Santa Maria de Pedralbes", a *Elisenda de Montcada una reina lleidatana i la fundació del reial monestir de Pedralbes*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1997, pàg. 59-105.

BATLLE, 1989

BATLLE, C.: *L'expansió baixmedieval segles XIII-XIV*, Barcelona, ed. 62, 1989 (Història de Catalunya, dir. per P. Vilar, vol. III).

BATLLE, 1947-1951

BATLLE, P.: "Notes sobre la construcció de l'església de Vinaixa", a *Miscel·lània Puig i Cadafalch*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, I, 1947-1951, pàg. 71-84.

BERNAUS-SANCHEZ 1999

BERNAUS, R. i SANCHEZ, F.: *El municipi de Vilanova de Meià*, Vilanova de Meià, Ajuntament-Institut d'Estudis Ilerdencs, 1999.

BERTRAN, 1992

BERTRAN, P.: "Ferrer colom, bisbe de Lleida, i el seu temps (1334-1340)", a *El bisbe Ferrer Colom, la llum, els tapissos i les portades plateresques de la Seu Vella*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1992, pàg. 13-28.

BRAUNFELS, 1975

BRAUNFELS, W.: *La arquitectura monacal en Occidente*, Barcelona, Barral, 1975.

CAMPS, 1988

CAMPS, J.: *El claustre de la catedral de Tarragona: escultura de l'ala meridional*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1988.

CASTRO 1996

CASTRO, A.: *Historia de la construcción medieval. Aportaciones (Quaderns d'Arquitectura, 10)*, Barcelona, Edicions de la Universitat Politècnica de Catalunya, 1996

CATALUNYA ROMÀNICA, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, vol. XVII (La Noguera), 1984.

CAZES 1980

CAZES, D.: "Sur quelques roses à rayonnement de colonnettes du XIIe siècle en Languedoc et Catalogne", a *Revue de Comminges*, XCIII, 1980, pàg. 627-642.

CIRICI, 1974

CIRICI, A.: *L'art gòtic català, segles XIII i XIV*, Barcelona, Ed. 62, 1974.

COMPANYS-VIRGILI, 1993

COMPANYS, I. i VIRGILI, M^a. J.: *L'església romànica del Pla de Santa Maria*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1993.

COWEN, 1979

COWEN, P.: *Roses mèdièvales*, Paris, Edit. du Seuil, 1979.

DALMASES-JOSE PITARCH, 1985

DALMASES, N. de i JOSE PITARCH, A. : *L'època del Cister, segle XIII* (H^a de l'Art Català, vol. II), Barcelona, Ed. 62, 1985.

DALMASES, 1998

N. de DALMASES: "Arquitectura gòtica i civil", a *Art de Catalunya*, vol. 3, 1998, pàg. 117-169.

DOMÈNECH i MONTANER, 1928

DOMÈNECH i MONTANER, L.: *Història i arquitectura del monestir de Poblet*, Barcelona, Montaner i Simó, 1928.

DURLIAT, 1989

DURLIAT, M. : *L'art en el regne de Mallorca*, Mallorca, ed. Moll, 1989.

ERLANDE-BRANDENBURG, 1987

ERLANDE-BRANDENBURG, A.: *Le monde gothique. La conquête de l'Europe 1260-1380*, Paris, Gallimard, 1987.

ESPAÑOL, 1980

ESPAÑOL, F.: "Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l'estudi de la seva tipologia arquitectònica", a *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, I, 1980, pàg. 231-254.

ESPAÑOL, 1988

ESPAÑOL, F.: "El mestre del frontal de Santa Tecla i l'escultura romànica tardana a la Catalunya Nova", a *Quaderns d'Estudis Medievals*, VII-4, 1988, pàg. 81-103.

ESPAÑOL, 1991a

ESPAÑOL, F.: "La catedral de Lleida: arquitectura y escultura trecentistas", a *Actes del Congrés de la Seu Vella*, Lleida, La Paeria, 1991, pàg. 181-213.

ESPAÑOL, 1991b

ESPAÑOL, F.: "La Seu Vella: els seus promotors", a *La Seu Vella de Lleida. La catedral, els promotors, els artistes (s. XIII a s. XV)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1991, pàg. 77-92.

ESPAÑOL, 1991c

ESPAÑOL, F.: “Los Montcada y sus panteones dinásticos: un espacio para la muerte noble”, a *Els Montcada i Alfons de Borjas a la Seu Vella de Lleida*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1991, pàg. 37-82.

ESPAÑOL, 1992

ESPAÑOL, F.: “Clients i promotors en el gòtic català”, a *Catalunya Medieval*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1992, pàg. 217-231.

ESPAÑOL, 1996

ESPAÑOL, F.: “El castillo real de Lérida en época medieval”, a *Anuario de Estudios Medievales*, 26, 1996, pàg. 437-485.

ESPAÑOL, 1997

ESPAÑOL, F.: “Un cert perfil d'Elisenda de Montcada”, a *Elisenda de Montcada una reina lleidatana i la fundació del reial monestir de Pedralbes*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1997, pàg. 11-37.

ESPAÑOL, 1999

ESPAÑOL, F.: “Les paroisses dans la ville: l'exemple de Lérida”, a *Les Cahiers de Saint Michel de Cuxa*, XXX, 1999, pàg. 141-152.

ESPAÑOL, 2002

ESPAÑOL, F.: *El gòtic català*, Barcelona, ed. Angle/Fundació Caixa de Manresa, 2002.

ESPAÑOL, 2003

ESPAÑOL, F.: “Espais de la mort, espais de poder. Fundacions i capelles”, a *Seu Vella, l'esplendor retrobada*, Lleida, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura-Fundació la Caixa, 2003, pàg. 130-147.

ESPAÑOL-ESCOLÀ, 1985

ESPAÑOL, F. i ESCOLA, M.: “Avinganya i els Montcada. La transformació d'una casa Trinitària en Panteó familiar”, a *D'Art*, 13, 1985, pàg. 147-173.

FITÉ, 1984

FITÉ, F.: *La portada de Santa Maria d'Agramunt*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1984

FITÉ, 1985

FITÉ, F.: *Reculls d'Història de la Vall d'Àger. Període Antic i Medieval*, Àger, Centre d'Estudis de la Vall d'Àger, 1985.

FITÉ, 1991

FITÉ, F.: “Escultura tardana: les portades de la denominada Escola de Lleida”, a *Actes del Congrés de la Seu Vella*, Lleida, La Paeria, 1991, pàg. 77-91

FITÉ, 1995

FITÉ, F.: “Consideracions sobre el romànic en l'àmbit del Comtat d'Urgell”, a *El Comtat d'Urgell*, 1, Lleida, Universitat de Lleida-Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, pàg. 119-148.

FITÉ, 1996

FITÉ, F.: “Algunes qüestions sobre urbanisme medieval en les àrees de repoblació de la Catalunya nova i el llevant (s. XII-XIII)”, a *Homenatge a Mossèn Jesús Tarragona*, Lleida, La Paeria, 1996, pàg. 145-166.

FITÉ, 1997

FITÉ, F.: “Els inicis i la implantació del gòtic dins del que fou l'antic territori del comtat d'Urgell i el vescomtat d'Àger”, a *Elisenda de Montcada una reina lleidatana i la fundació del reial monestir de Pedralbes*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1997, pàg. 127-165.

FITÉ, 2003a

FITÉ, F.: “Els mestres d'obra en època medieval”, a *Seu Vella. L'esplendor retrobada*, Lleida, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura-Fundació la Caixa, 2003, pàg. 51-66.

FITÉ, 2003b

FITÉ, F.: “Litúrgia i cultura a la Seu Vella de Lleida”, a *Seu Vella. L'esplendor retrobada*, Lleida, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura-Fundació la Caixa, 2003, pàg. 98-129.

FITÉ, en premsa

FITÉ, F.: “El campanar de la Seu Vella de Lleida”, a *El Campanar de la Seu Vella de Lleida. Els campanars gòtics a la Corona d'Aragó*, Lleida 26-27 octubre del 2001 (en premsa).

FONT i RIUS 1985

FONT i RIUS, J. M^a: *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval*, Ed. Universitat de Barcelona, 1985.

FRANKL, 2002

FRANKL, P.: *Arquitectura gòtica*, Madrid, Càtedra, 2002.

FUGUET, 1995

FUGUET, J.: *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau ed., 1995.

FUGUET, 2000

FUGUET, J.: *Templers i hospitalers, III. Guia de les Terres de Ponent i de la Franja*, Barcelona, Dalmau ed., 2000.

FUGUET-PLAZA 1998

FUGUET, J. i PLAZA, C.: *El Císter. El patrimoni dels monestirs catalans a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Dalmau ed., 1998.

GARDELLES, 1975

GARDELLES, J.: "Le prieuré de Sigena aux XIIe et XIIIe siècles: étude architecturale", a *Bulletin Monumental*, 133, 1975, pàg. 15-28.

GOMÀ, 1944

GOMÀ, M.: "La capilla de la Epifanía del Señor de la Seo Antigua de Lérida", a *Ilerda*, III, 1944, pàg. 325-336.

GUDIOL, 1971

GUDIOL, J.: *Pintura medieval en Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1971.

LAMBERT 1977

LAMBERT, E.: *El arte gótico en España, siglos XII-XIII*, Madrid, Cátedra, 1977.

LLADONOSA, 1944

LLADONOSA, J.: *La antigua parroquia de San Martín de Lérida*, Lleida, Artes Gráfica Ilerda-P. Guimet, 1944.

LLADONOSA, 1972

LLADONOSA, J.: *El templo románico-gótico de San Lorenzo de Lérida*, Lleida, Impr. Escuela Provincial, 1972.

LORÈS-CAMPS, 1991

LORES, I. i CAMPS, J.: "La difusió de l'escola de Lleida a la zona d'Oscà i les seves transformacions: el cas de l'escultura de San Miguel de Foces", a *Actes del Congrés de la Seu Vella*, La Paeria, 1991, pàg. 101-105.

MARTINELL, 1927

MARTINELL, C.: *El monestir de Poblet*, Barcelona, ed. Barcino, 1927.

MARTINELL, 1929

MARTINELL, C.: *El monestir de Santes Creus*, Barcelona, ed. Barcino, 1929.

MARTINELL, 1966

MARTINELL, C.: “Els templets dels claustres de Santes Creus i de Poblet. Dues fases d’un mateix tipus”, a *Miscellanea Populetana. Scriptorium Populeti*, I, 1966, pàg. 187-207.

MIRET i SANS, 1910

MIRET i SANS, J.: *Les cases de templers i hospitalers en Catalunya. Aplech de noves y documents històrics*, Barcelona, Impremta de la Casa de la Caritat, 1910.

MONTAGNES, 1979

MONTAGNES, B.: *Architecture dominicaine en Provence*, Paris, ed. du CNRS, 1979.

MUÑOZ, 1987

MUÑOZ, M^a. C.: *La catedral de Sigüenza (las fábricas románica y gótica)*, Guadalajara, 1987.

MUTGE, 1992

MUTGE, J.: *L'Aljama sarraïna de Lleida a l'Edat Mitjana*, Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals, 1992.

ORTOLL, 1996

ORTOLL, E.: “Algunas consideraciones sobre la iglesia de Santa Caterina de Barcelona”, a *Locus Amoenus*, 2, 1996, pàg. 47-63.

ORTOLL, 1997

ORTOLL, E.: “L'església del convent de Santa Maria de Pedralbes”, a *Elisenda de Montcada una reina lleidatana i la fundació del reial monestir de Pedralbes*, Lleida, Amics de la Seu Vella, 1997, pàg. 39-57.

RIBES, 2003

RIBES, J. Ll.: *Traces medievals. Ars sine scientia. Proporcions harmòniques i construcció de la Seu Vella de Lleida (segle XIII)*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003.

RICO, 2002

RICO, D.: *El románico de San Vicente de Ávila*, Murcia, Seminario de Arte Medieval, Nausícaä, 2002.

RIU-TORRA-PASTOR, 1999

RIU, E.; TORRA, A. i PASTOR, A.: *La capella de Santa Àgata del Palau Reial Major de Barcelona*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1999.

ROBIN, 1999

ROBIN, F.: *Midi gothique. De Béziers a Avignon*, Paris, Picard, 1999.

SAUERLÄNDER, 1989

SAUERLÄNDER, W.: *Le monde gothique. Le siècle des cathédrales 1140-1260*, Paris, Gallimard, 1989.

TORRES BALBAS, 1937

TORRES BALBAS, L.: "Origen árabe de la palabra francesa ogive", a *Romania*, LXIII, 1937, pàg. 377-381.

TORRES BALBAS, 1952

TORRES BALBAS, L.: *Arquitectura gótica*, Madrid, Ed. Plus Ultra, 1952 (*Ars Hispaniae*, vol. VII).

TORRES BALBAS, 1959

TORRES BALBAS, L.: "Naves de edificios anteriores al siglo XIII cubiertos con armaduras de madera sobre arcos transversales", a *Archivo Español de Arte*, XXXII, núm. 125-128, 1959, pàg. 109-119.

TORRES BALBAS, 1960

TORRES BALBAS, L.: "Naves cubiertas con armaduras de madera sobre arcos perpiaños a partir del siglo XIII", a *Archivo Español de arte*, XXXIII, núm. 129-132, 1960, pàg. 19-43.

TORRES BALBAS, 1985a

TORRES BALBAS, L.: "Iglesias del siglo XII al XIII con columnas gemelas en sus pilares", a *Obra dispersa III. Archivo Español de Arte* (núm. 76, 1946), Madrid, Instituto de España, 1985, pàg. 81-123.

TORRES BALBAS, 1985b

TORRES BALBAS, L.: "Bóvedas romanas sobre arcos de resalto", a *Obra Dispersa III. Archivo Español de Arqueología* (núm. 64, 1946), Madrid, Instituto de España, 1985, pàg. 217-262.

VALLE, 1982

VALLE PEREZ, J.C.: *La arquitectura cisterciense en Galicia*, La Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1982, 2 vols.

WEBSTER, 2000

WEBSTER, J. R.: *Els franciscans catalans a l'Edat Mitjana*, Lleida, Pagès Editors, 2000.

YARZA, 1991

YARZA, J.: "Primeros talleres de escultura en la Seu Vella", a *Actes del Congrés de la Seu Vella*, Lleida, La Paeria, 1991, pàg. 39-53.

YARZA, 1997a

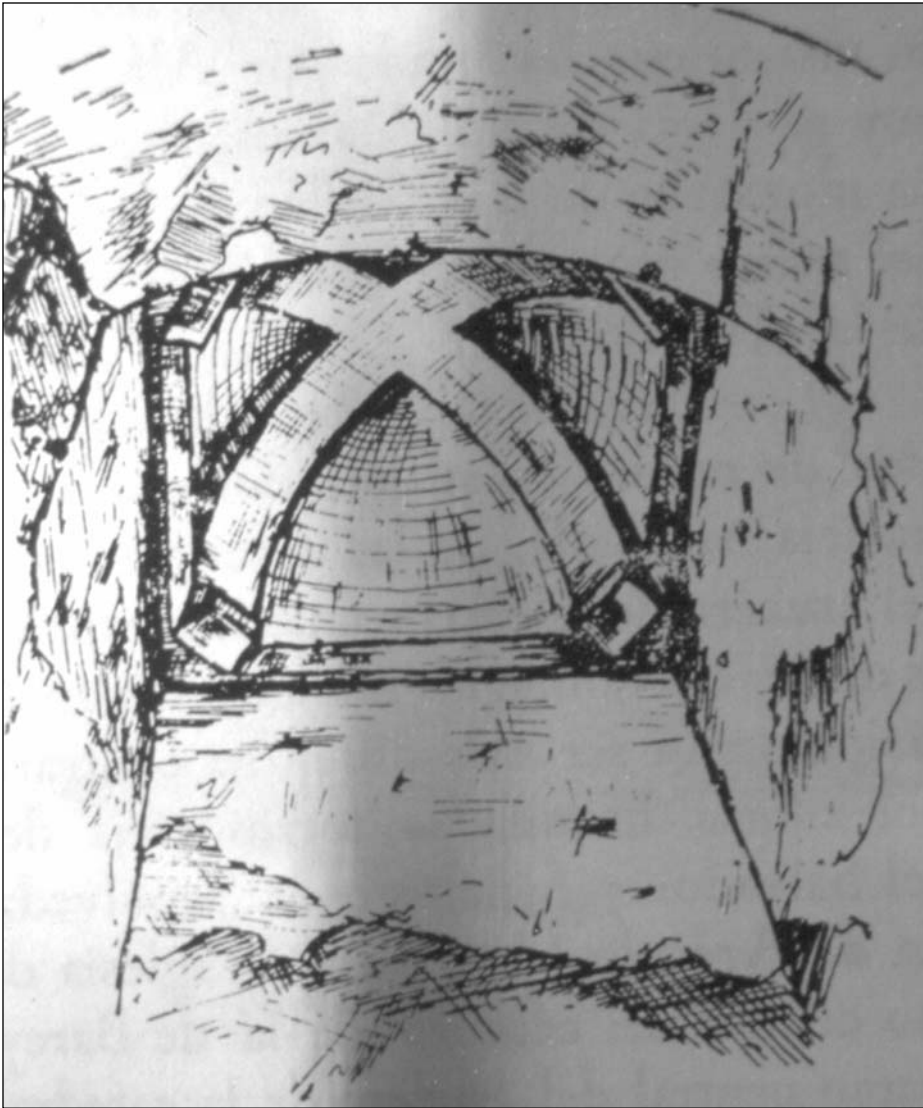
YARZA, J. : *Arte y arquitectura en España 500-1250*, Madrid, Manuales Arte Cátedra, 1997.

YARZA, 1997b

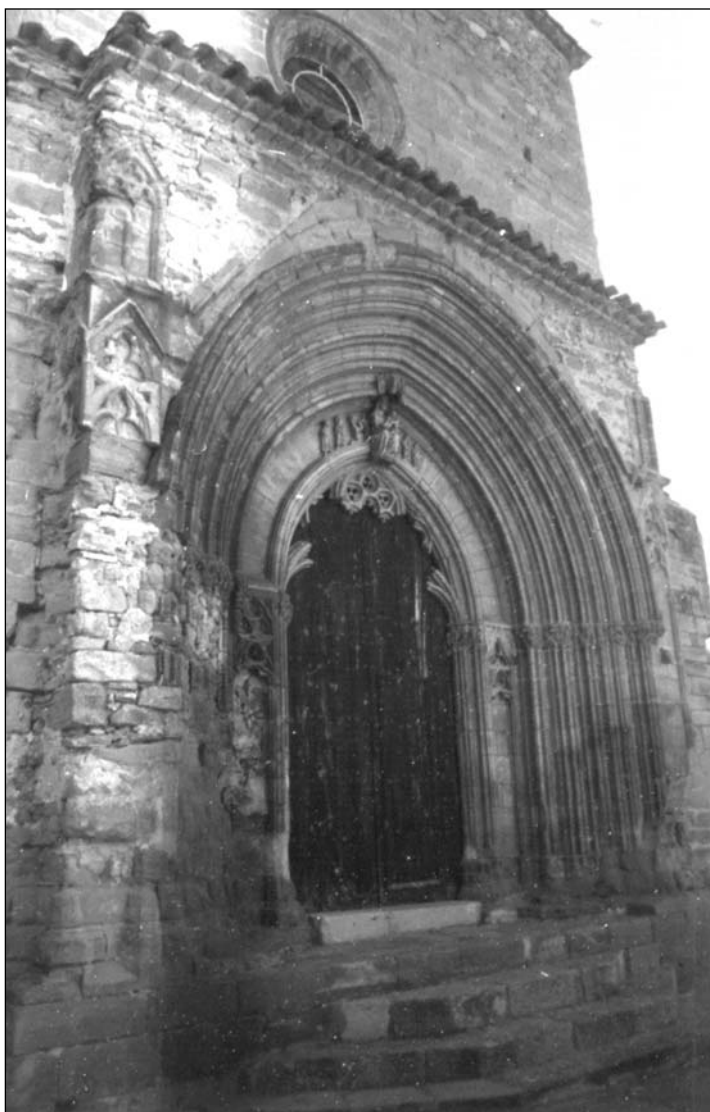
YARZA, J.: "Clientes y promotores en el marco del gótico catalán", a *Catalonia. Arte gótico en los siglos XIV-XV*, Madrid, Ministerio de Educación y Cultura, 1997, pàg. 47-55.

YARZA et ali, 1982

YARZA, J. et ali: *Arte Medieval II. Románico y Gótico*, Barcelona, Gustavo Gili, 1982, (col. Fuentes i Documentos para la Historia del Arte, II).

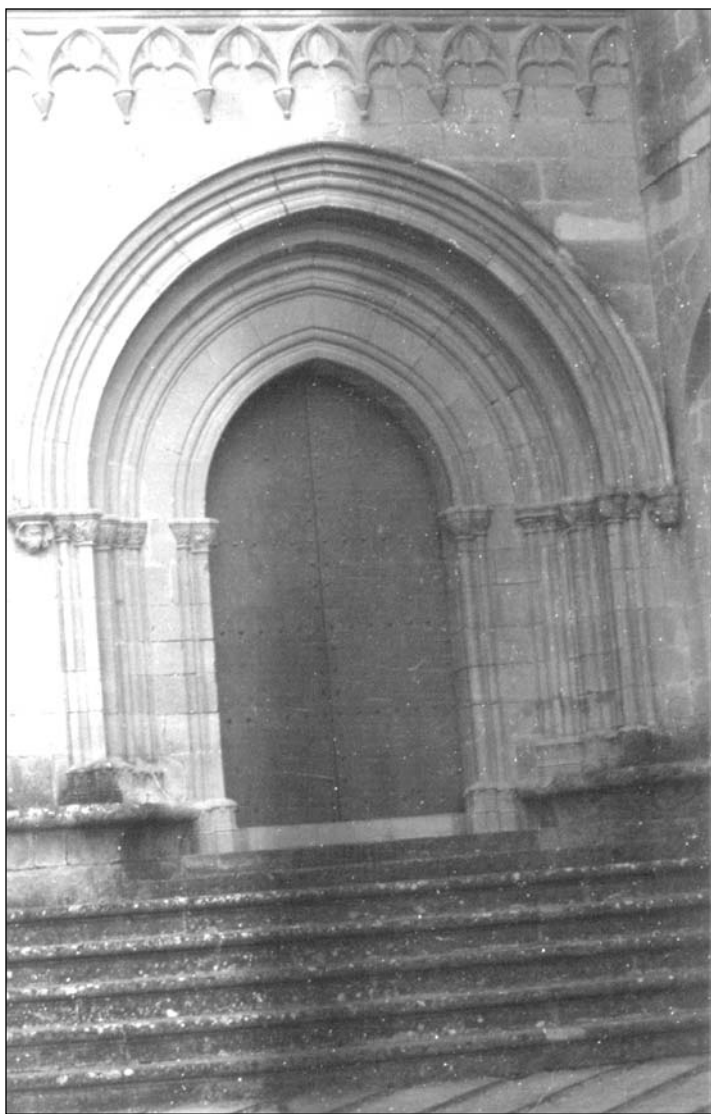
Volta rebaixada hispanomusulmana. Castell de San Marcos del Puerto de Santa Maria (s. XI) (extreta de TORRES BALBÁS, 1937)

Sant Salvador de Vilanova de Meià. Portal occidental (1327)

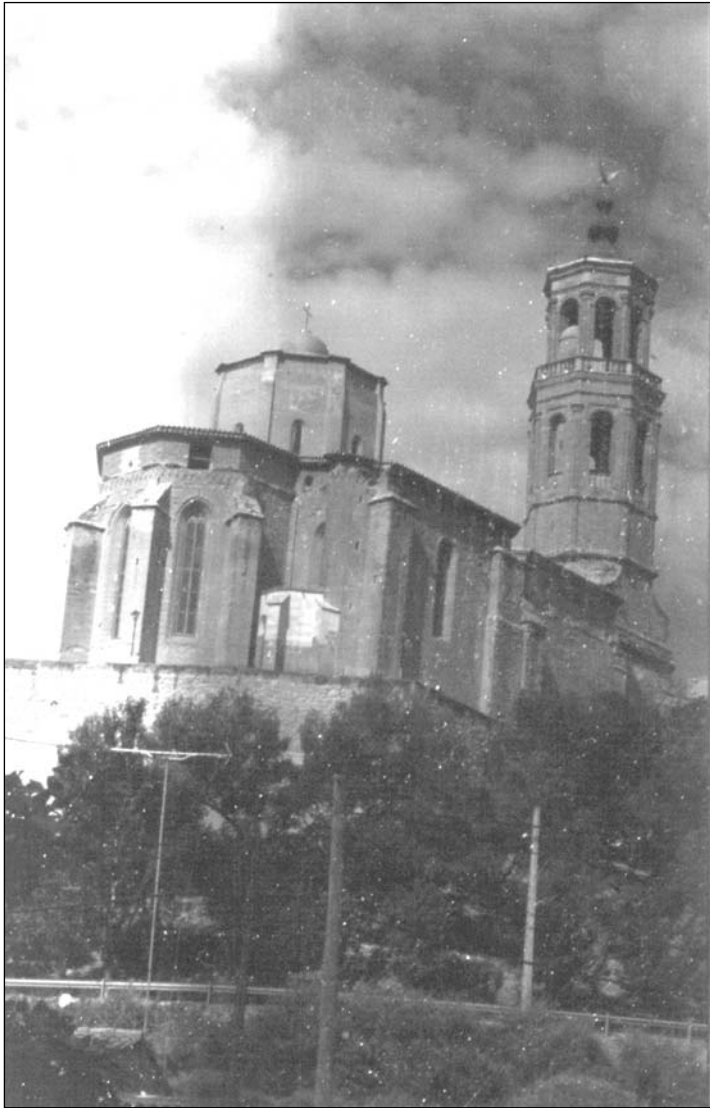

Sant Salvador de Vilanova de Meià. Absis (s. XIII-XIV)

Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes. Portal del braç nord del transsepte (s. XIV)

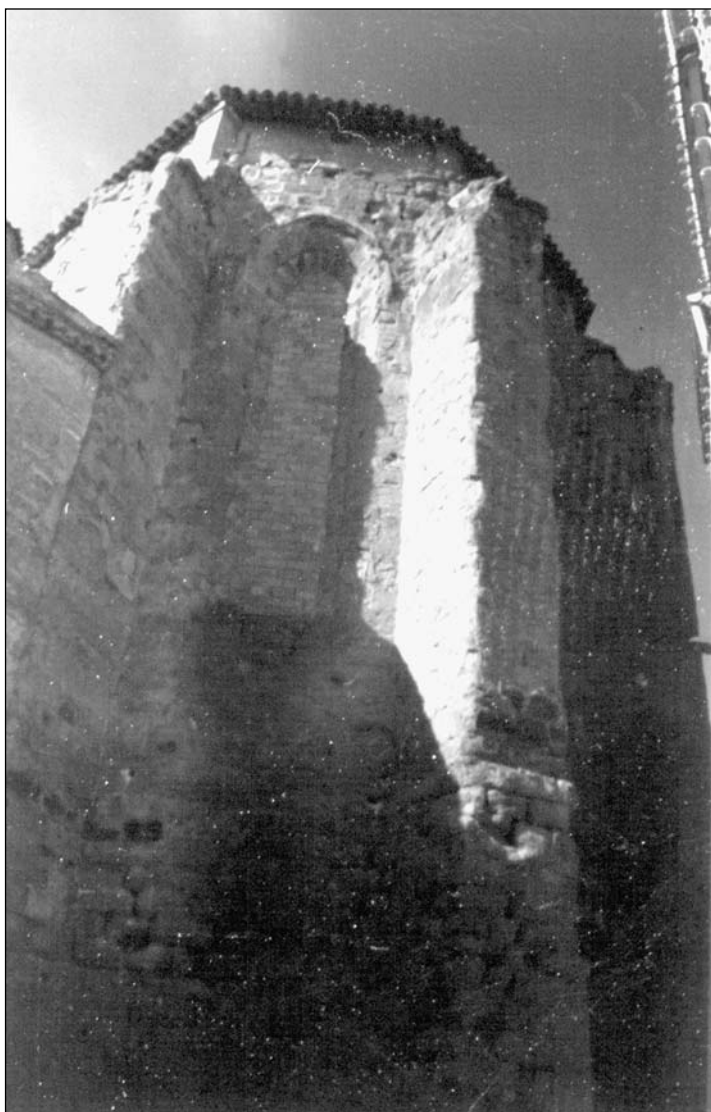
Església parroquial de Santa Maria d'Almenar (s. XIV)

Església del Monestir d'Avinganya. Nau (s. XIII-XVII)

Santa Maria de Gardeny (s. XIII)

Església parroquial de Menàrguens. Detall de l'absis (s. XIV)

Sant Miquel de Camarasa. Volta del creuer (s. XIII)

Claustre del Monestir de Vallbona de les Monges (s. XIII)

Seu Vella de Lleida. Detall de la volta del presbiteri (s. XIII)